

Коваль Оксана

**ДО ПИТАННЯ ПРО ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМИ РОЗПОДІЛУ АРХІВІВ
ТА СПІЛЬНОГО КОРИСТУВАННЯ АРХІВНОЮ СПАДЩИНОЮ
(досвід країн, що входили до складу Австро-Угорської
та Британської імперій)**

У статті розглянуто досвід вирішення претензій щодо архівних документів, які виникли після розвалу Австро-Угорської імперії, а також взаємовідносини в архівній справі Сполученого Королівства Великобританії та Північної Ірландії. Виявлено форми міжнародного співробітництва у питанні спільного використання архівних документів.

Ключові слова: архівні документи, спільна архівна спадщина, Австро-Угорська імперія, Сполучене Королівство Великобританії та Північної Ірландії.

В статье рассмотрен опыт разрешения претензий относительно архивных документов, которые возникли после распада Австро-Венгерской империи, а также взаимоотношения в архивном деле Соединенного Королевства Великобритании и Северной Ирландии. Выявлены формы международного сотрудничества в вопросах совместного использования архивных документов.

Ключевые слова: архивные документы, общее архивное наследие, Австро-Венгерская империя, Соединенное Королевство Великобритании и Северной Ирландии.

An experience of the claims adjustment concerning the archival documents created after dissolution of Austro-Hungarian Empire, and also mutual relations in archival affairs of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland is considered in the article. It is revealed forms of the international cooperation in the archival documents common usage field.

Key words: archival documents, the common archival heritage, the Austro-Hungarian Empire, the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland.

Важливість правового вирішення архівних проблем, що виникли між державами пострадянського простору не викликає сумнівів. В угодах і домовленостях на міждержавному рівні не лише має бути визначена державна власність на ті чи інші комплекси документів, що склалися історично, але й засвідчене право духовної власності на історичні документи та документну інформацію народів (і відповідних національних держав), писемні історичні джерела яких за різних обставин виявилися інтегровані до архівних фондів поза їх межами. Державні архіви, поряд із державними кордонами, власністю, боргами і активами завжди фігурують у договорах і угодах, якими фіксуються зміни на політичній карті світу, тож констатація взаємних прав і обов'язків між державами у архівному питанні та вироблення стратегії взаємодії у розв'язанні архівних суперечок є, великою мірою, взаємним підтвердженням визнання їх суверенітету.

Після розпаду СРСР питання про розподіл його архівів було формально унормовано «Угодою про правонаступництво щодо державних архівів колишнього Союзу РСР» (06.07.1992), яку підписали всі глави держав-членів СНД. Цим документом було визначено основні принципи, на яких ґрунтується відношення сторін до архівного спадку СРСР та підходи до вирішення можливих архівних суперечок. Країни, що підписали угоду, виходячи з принципів цілісності і неподільності архівних фондів, відмовлялися від претензій на право володіння фондами, утвореними в результаті діяльності вищих державних структур колишньої Російської імперії і Союзу РСР, які зберігаються в державних архівах за межами їх територій. Сторони також підтвердили взаємне визнання переходу під їх юрисдикцію державних архівів та інших архівів союзного рівня колишнього Союзу РСР, включаючи галузеві, які знаходяться на їхній території, що фактично закріпило успадкування центральних архівів колишнього СРСР Російською Федерацією. Угодою також було обумовлено можливість виникнення претензій щодо архівних фондів, які були вивезені з країни їх походження (Ст. 3) та деякі випадки спільного використання архівних документів (Ст. 4, 7, 8, 10). Вирішувати подібні питання у разі їх виникнення передбачалося шляхом укладення додаткових двосторонніх угод і домовленостей з конкретних питань (Ст. 9). На жаль, Угода не була ратифікована, а відтак її положення не знайшли розвитку в законодавчому та міжнародно-правовому полі і залишаються, певним чином, декларацією намірів, орієнтиром у пошуках шляхів розв'язання проблеми архівної спадщини. Протягом десятиліття після підписання «Угоди про правонаступництво» відбулося укладення двосторонніх домовленостей про співробітництво між архівними службами країн СНД, проте цей крок не зміг забезпечити

вирішення принципів питань щодо володіння і користування фондами центральних архівів СРСР.

У 2000 р. Генеральна асамблея Міжнародної ради архівів (далі – МРА) прийняла рішення про створення в структурі МРА регіонального відділення «ЄВРАЗІКА», основу якого склали країни СНД – члени МРА². В контексті співробітництва з МРА проблема правонаступництва щодо архівів набула дещо іншого звучання. Оскільки архівні документи окрім юридичної і адміністративної цінності мають цінність історичну, то вони підлягають дії міжнародного права про охорону культурних цінностей, яке базується на принципах цінності національних культур і культурних пам'яток, як частини всесвітньої культурної спадщини, а також на твердженні, що будь-яка національна спільнота має право на збереження своєї індивідуальності, що склалася як результат історичного процесу, і міжнародна солідарність вимагає підтримувати країни у їх прагненні встановити історичну правду³. Більшість держав, що виникли на пострадянському просторі, близько двох століть перебували під управлінням центральних керівних органів Російської імперії, а пізніше СРСР, архівні фонди яких успадкувала Російська Федерація. У цій ситуації для відтворення культурно-історичної ідентичності новостворених держав недостатньо домовленостей про співробітництво, досягти більш-менш відчутних успіхів можна лише за наявності прийнятої на найвищому рівні міждержавної стратегії, розробленої на тривалу перспективу, з чітким означенням цілей, етапів їх досягнення та конкретних заходів, доцільних для реалізації на кожному етапі.

На шостій конференції ЄВРАЗІКИ, що відбулася у вересні 2005 р. у Львові, Україна висунула пропозицію розглянути концепцію спільної архівної спадщини, як можливий варіант вирішення архівного питання на теренах СНД. Після попереднього обговорення білоруському, російському і українському НДІ документознавства і архівної справи було доручено виявити комплекси документів, які можна віднести до спільної спадщини і проаналізувати можливості реалізації проекту⁴. Протягом 2006 р. УНДІАСД було розроблено «Концепцію спільної архівної спадщини країн СНД та шляхів її впровадження в практику міждержавних домовленостей»⁵. В основу документа лягли пропозиції ЮНЕСКО щодо спільного користування архівною спадщиною. Зважаючи на відсутність спеціальних публікацій, більш детально розглянемо історію цього питання та зміст відповідних документів ЮНЕСКО.

Поняття спільної архівної спадщини (далі – САС) вперше було запропоновано у доповіді Генерального директора ЮНЕСКО про дослідження проблем, пов'язаних з передаванням документів з архівів, розташованих на території деяких країн, до країни їх походження, що була схвалена Генеральною конференцією ЮНЕСКО на її двадцятій сесії 1978 р. у Парижі⁶. Варто зазначити, що проголошенню цієї доповіді передувала серйозна дослідницька робота. Генеральна конференція ЮНЕСКО на своїй вісімнадцятій сесії прийняла резолюцію 18С/4.212, у якій серед іншого містилася пропозиція щодо розгляду можливостей укладання двосторонніх домовленостей про передачу з архівів документів, створених на території інших країн, або пов'язаних з їх історією, а також рекомендація Генеральному директору ЮНЕСКО передбачити можливість детального вивчення цього питання і проінформувати дев'ятнадцяту сесію про результати такого вивчення. На виконання цієї резолюції Секретаріат ЮНЕСКО, провівши попередні консультації з експертами і визначивши основні аспекти проблеми, звернувся до МРА з проханням про проведення дослідження. Опублікований проект цього дослідження Секретаріат ЮНЕСКО запропонував для використання у якості робочого документа XVII Конференції круглого столу архівів, що відбулася в Кальярі у жовтні 1977 р. Щоб забезпечити якомога ширше представництво учасників, зокрема країн, які незадовго перед тим звільнилися від колоніальної залежності, Секретаріат ЮНЕСКО, шляхом виділення субсидій МРА, надав фінансову допомогу керівникам національних архівів деяких держав-членів для участі у Конференції. Висновки і рекомендації, висунуті у ході Конференції круглого столу в Кальярі, були вивчені експертами ЮНЕСКО і лягли в основу вищезгаданої доповіді Генерального директора⁷.

У доповіді розглядаються проблеми, які виникають здебільшого при зміні державних кордонів і суверенітету у процесі деколонізації, або під час виникнення нових держав в результаті їх відділення від попереднього державного утворення. На час проведення дослідження 1977–1978 рр. усталених процедур вирішення подібних архівних претензій не існувало. Як зазначається у тексті доповіді, «аналіз понад 200 договорів, конвенцій, актів, домовленостей та інших правових документів, що стосуються цесії і передачі архівів, вказують на існування різних практик і процедур передавання доступу до поточної документації і архівів у випадках переходу території від одної існуючої держави до іншої, по реституції архівів, евакуйованих або вивезених під час

війни або військової окупації, або ж під час відновлення архівної спадщини раніше суверенних і незалежних держав. Однак не було розроблено жодних практик і процедур відносно передавання прав власності на архіви новим державам, які виникли в результаті деколонізації». Значна частина документів з історії новоутворених держав, які довгий час перебували під іноземним управлінням, була створена і розміщується за межами їх національних територій, а отже до проблеми права власності на ці документи додається проблема доступу до них. Сторони, втягнуті у суперечки навколо архівів, зазвичай аргументують свої претензії посиланням на різні принципи і критерії розгляду архівної спадщини, інтерпретація яких часто має політичні чи економічні мотиви. Тому вироблення загальноприйнятих принципів і підходів до формулювання двосторонніх і багатосторонніх домовленостей з цього питання є вкрай важливим.

Як один із підходів до розв'язання архівних претензій було запропоновано концепцію САС. У пункті 25 Доповіді говориться: «Коли створення архівної групи чи комплексу є результатом діяльності адміністрації, за якої спадкоємність ділиться між державою-спадкоємцем і двома або більше державами-спадкоємцями, тобто коли архіви складають частину національної спадщини двох чи більше держав, і не можуть бути розділені без ліквідації їх юридичної, адміністративної і історичної цінності, для реального рішення проблеми слід застосувати концепцію спільної спадщини». У такому випадку спірна група архівних документів фізично зберігається у одній із зацікавлених країн, як частина національної архівної спадщини, а держави, які розділяють таку спільну архівну спадщину, одержують рівні з власником права щодо її використання та управління нею.

У Доповіді було також запропоновано програму дій, яка б сприяла проведенню переговорів і укладенню угод між державами-членами ООН з архівних питань. Одним з пунктів програми було надання фінансової підтримки для вироблення типових угод і конвенцій стосовно передачі архівів, визначення спільної спадщини і розроблення положень, що забезпечували б доступ до архівів. Цей пункт реалізували Шарль Кечкеметі і Еверт ван Лаар, уклавши посібник «Угоди і конвенції: моделі двосторонніх і багатосторонніх угод і конвенцій про передачу архівів» (1981).

У розробленій УНДІАСД Концепції спільної архівної спадщини країн-членів СНД визначено межі САС країн-учасниць СНД, встановлено критерії відбору архівних фондів для віднесення їх до САС, зазначено обов'язки сторін, порядок організації і фінансування програм в рамках САС. Запропоновані Концепцією підходи до вирішення архівних проблем, по суті, виходять із основних положень Угоди про правонаступництво 1992 р. і наповнюють конкретним змістом ті її статті, які стосуються спільного використання архівних фондів центральних керівних органів СРСР та Російської імперії (статті 4, 7–10). При обговоренні поданого Україною документа на восьмій конференції ЄВРАЗІКІ виникла пропозиція дослідити і врахувати досвід реалізації концепції САС іншими країнами, що пережили період зміни суверенітету, або перерозподілу території. Результати попереднього дослідження цього питання і лягли в основу цієї статті.

За наявною на сьогодні інформацією, запропоновані Ш. Кечкеметі та Е. Лааром моделі міжурядових угод щодо спільної архівної спадщини у комплексному, інтегрованому вигляді до цього часу не використовувалися, проте сама ідея САС, її визначення і обґрунтування лягли в основу низки двосторонніх домовленостей різного рівня про реалізацію проектів, що їх можна розглядати як окремі етапи забезпечення спільного використання архівних фондів, які складають історичну і культурну цінність для кількох країн одночасно. Так, Міжнародна програма «Спільна архівна спадщина країн та народів Центральної і Східної Європи», в якій беруть участь, зокрема, Австрія, Польща, Литва, Словенія, Україна, має на меті виявлення фондів спільної історії у архівах різних держав регіону. Виявлення і запровадження в науковий обіг інформації про наявність, місцезнаходження, обсяг та зміст таких документів може стати підставою для визначення груп фондів, щодо яких можливе укладення угод при спільну архівну спадщину уже на найвищому міждержавному рівні.

Було запропоновано розглянути більш детально вирішення проблеми розподілу державних архівів між країнами, що утворилися після розпаду Австро-Угорської імперії у 1919 р., а також дослідити наявність та шляхи розв'язання архівних претензій між Великобританією і країнами, що входять до сфери її впливу після розпаду Британської імперії.

Вирішення архівних суперечок між країнами, що утворилися на теренах Австро-Угорської імперії після її розпаду в 1919 р.

Вирішення проблем розподілу архівної спадщини Австро-Угорщини розпочалося укладенням блоку договорів версальської системи і триває досьогодні. Опрацювання архівних фондів з метою

виявлення документів, які можуть підлягати реституції або бути віднесені до категорії спільної спадщини, вимагає значних фінансових затрат та часу і об'єктивно не може відбуватися швидко. Іншою причиною довготривалості процесу є те, що до розподілу архівної спадщини Австро-Угорської імперії від початку були причетними дуже багато країн (Австрія, Італія, Сербо-Хорватсько-Словенська держава, Чехословаччина, Польща, Румунія, Угорщина), а постійні політичні зміни в Центральній та Південній Європі протягом сторіччя вимагають перегляду існуючих та укладення нових угод.

Австро-Угорська імперія як двоєдина монархія, була, фактично, останньою фазою існування в спільних державних кордонах багатонаціональної імперії Габсбургів, що утворилася 1867 р. під тиском наростання національної самосвідомості угорської культурної та фінансової еліти. В результаті розподілу монархії землі угорської корони було визнано суверенною територією на чолі з австрійським імператором, який одночасно носив титул короля угорського. Управління здійснювалося представницькими органами: рейхсратом (Австрія) та сеймом (Угорщина).

Єдиним спільним міністерством Австро-Угорської імперії було Міністерство закордонних справ; імперські військове і морське міністерство та міністерство фінансів дублювалися відповідними міністерствами Австрії та Угорщини, які в кожній із цих частин імперії мали свою юрисдикцію, так само як і решта міністерств¹⁰.

У Австро-Угорщині на час її розпаду не існувало централізованої системи організації та обліку архівів, як і у більшості європейських країн того часу. Документи органів та установ державного управління перебували на відомчому зберіганні¹¹. Найбільшим за обсягом і найцікавішим за складом документів був Таємний архів цісарського дому, двору і держави, що виник 1749 р. як династичний архів роду Габсбургів. В ньому зосереджувались також найважливіші документи загальноімперського значення, в тому числі матеріали земель та міст, що будь-коли входили до складу габсбурзьких володінь, та одержані у результаті династичних зв'язків: архів Богемської корони, архів канцелярії угорського двору, пізніше переданий Угорщині, матеріали Іспанської державної ради, Італійської державної канцелярії, Далматинсько-албанської канцелярії та ін. У складі архіву знаходилася велика кількість середньовічних грамот і більш пізніх документів з історії династії Габсбургів та споріднених родів; документи загальнодержавного значення, що стосуються імперії загалом та окремих її частин (законодавчі акти, статuti, привілеї, державні і мирні договори; матеріали про 30-річну війну, інші документи про зовнішньополітичну діяльність); частково або повністю у цьому архіві було представлено реєстратури імперських політичних установ XIV–XIX ст. – Імперської канцелярії, державної ради, рейхстагу, імператорського кабінета, імперського суду тощо. До 1840 р. архів використовувався виключно у державних інтересах і був закритий для наукових досліджень, що відображалось у його назві (Таємний державний архів).

Іншими значними історичними архівами відомчого підпорядкування у Відні були архіви загальноімперських установ – Військовий архів, який почав формуватися від 1701 р. і на кінець XIX ст. перетворився у центральний військовий архів імперії Габсбургів та значний центр військово-історичних досліджень, архів Вищої фінансової палати та архів Міністерства внутрішніх справ, де зберігались матеріали власне австрійських установ. Фонди архівів міністерства культів та освіти, міністерства фінансів, міністерства шляхів сполучення мали більш місцеве значення¹².

Після 1945 р. на базі фондів центральних столичних (віденських) архівів було створено єдиний Австрійський державний архів, який нині складається з п'яти відділів: Архів цісарського дому, двору і держави, Архів Республіки (документи новітнього часу), Загальний адміністративний архів (архіви імперських міністерств: внутрішніх справ, юстиції, освіти, сільського господарства, торгівлі, транспорту, особові та родинні архіви, різноманітні архівні колекції), Військовий архів та Архів фінансів та надвірної палати (зберігає документи, що відображають діяльність фінансових органів Австрійської імперії від середньовіччя до 1918 р.)¹³. Очевидно, що у чотирьох з п'яти відділів цього архіву (крім Архіву Республіки) зберігаються документи, які можуть бути предметом спільної архівної спадщини держав, що утворилися на теренах Австро-Угорської імперії після її розпаду.

Іншою особливістю цієї держави була наявність цілої низки місцевих історичних архівів, які не лише зберігали документи від часів середньовіччя до середини XIX ст., але і відіграли значну роль у формуванні національної самосвідомості народів, що населяли імперію Габсбургів і одержали суверенітет у 1919 р. Від середини XIX ст., зі зростанням інтересу до історичного минулого, розгорнулася діяльність місцевих історичних товариств, які за підтримки органів самоврядування

займалися збиранням і впорядкуванням документів з місцевої історії. В результаті діяльності історичних товариств у національних землях сформувалися великі документальні зібрання при музеях та земські архіви. Так, великі і цінні за своїм складом земські архіви утворилися у Празі, Брно, Львові. Крім цього, в адміністративних центрах земель існували також державні (штатгальтерські) архіви, де зберігалися документи австрійської адміністрації. Багаті старі архіви збереглися також у деяких містах австрійських та угорських володінь на Балканах, зокрема в Дубровнику (Рагуза), Задрі і Загребі¹⁴.

В Угорщині архівна справа на час розпаду імперії була більш централізована, ніж на інших землях Австро-Угорщини. Найдавніші історичні документи зосереджувалися в Королівському архіві в Будапешті, який 1875 р. було перетворено в Національний архів Угорщини, причому в цей час сюди було передано деякі угорські фонди з віденських архівів та документи родових архівів. Документи місцевих установ зберігалися у архівах дрібніших адміністративно-територіальних одиниць (комітатів), підпорядкованих Національному архіву. Велика кількість історичних документів з історії краю зберігалася у рукописній колекції Угорського Національного музею, церковних та монастирських архівах¹⁵.

Загалом, саме через відсутність централізації архівної справи в імперії Габсбургів та незастосування практики концентрації особливо цінних документів у столичних архівах та крупних адміністративних центрах Австро-Угорщини нові держави, що виникли після розпаду імперії, одержали у власність документальні джерела з власної історії, уникнувши значних конфліктів на ґрунті розподілу архівної спадщини (тут і далі – виділено автором).

Початок вирішенню проблеми розподілу австрійської спадщини стосовно державних архівів було покладено підписанням цілої системи дво- та багатосторонніх угод між країнами центральноєвропейського регіону. Основоположними актами стали договори версальської системи, при укладенні яких одною з договірних сторін виступало міжнародне співтовариство – держави Антанти, їх союзники та держави, що брали участь у Паризькій мирній конференції 1919–1920 рр. і підтримали статут Ліги націй. Сен-Жерменським договором 10.09.1919 р. було констатовано факт розпаду Австро-Угорської монархії і утворення на її території незалежних держав Австрії, Угорщини, Чехословаччини і Королівства сербів, хорватів і словенців (з 1929 р. – Югославія) і визначено кордони Австрії з сусідніми державами. В результаті договору Австрія змушена була поступитися рядом територій, які раніше перебували під владою австрійського імператора: Богемія, Моравія і Сілезія відійшли до Чехословаччини, до Італії відходила частина Тіроля і деякі інші території. Буковина переходила до Румунії. Тріанонський мирний договір 4.06.1920 р. визначив кордони Угорщини, за цим же договором за Румунією закріплювалася Трансільванія і східна частина Баната, за Королівством сербів, хорватів і словенців – Хорватія, Бачка і західна частина Баната, за Чехословаччиною – Словаччина і Закарпатська Україна. Провінція Бургенланд відходила до Австрії. Севрський мирний договір 10.08.1920 р. гарантував східні кордони Чехословаччини, Румунії, Королівства сербів, хорватів і словенців. Отже, на теренах Австро-Угорської імперії із національних територій Австрії та Угорщини виділилися нові державні утворення: Чехословаччина, Югославія; ще частина територій відійшла до Італії та Румунії¹⁶.

За усталеною практикою, мирні угоди, якими фіксувалися нові кордони між країнами, обумовлювали також право власності на архіви, що знаходяться на території, переданій іншій державі, а також на архівні документи, необхідні для управління новонабутими територіями. Так, усі три договори містили стандартну статтю про передачу архівів, реєстрів, планів і документів різного роду, що належать цивільним, військовим, фінансовим, судовим та іншим установам уступлених територій. У разі, якщо архіви, реєстри, плани, правооснови чи інші документи не мали військового характеру і їх передавання було неможливе без нанесення збитку установам держави, що їх передає, держава-відповідач зобов'язується за взаємними домовленостями ознайомити з ними зацікавлені сторони¹⁷. *Таким чином декларувалася можливість спільного користування архівною інформацією на основі окремих домовленостей і із застереженням можливого обмеження доступу (до документів військового характеру)*. Окремими статтями обумовлювалося взаємне повернення документальних, наукових матеріалів, предметів старовини та мистецтва, захоплених сторонами під час проведення бойових дій.

Порядок розв'язання суперечок щодо предметів, які мають художню, наукову чи історичну цінність, було визначено окремими статтями договорів – 196-ю Сен-Жерменського та 177-ю Тріанонського, за якими Австрія і Угорщина брали на себе зобов'язання вести переговори про укладання домовленостей щодо можливості переміщення предметів культурно-історичної цінності

до країн їх походження, причому на час переговорного процесу держава-відповідач забезпечувала їх збереженість і цілісність. Прикметно, що відносно означених у цих статтях предметів вживається термін «духовна спадщина». Країни-відповідачі залишали також за собою право звернутися до протилежної сторони для укладення на тих самих умовах угод про повернення предметів духовної спадщини.

Стосовно документів, приналежність яких очевидна, умови передавання були оговорені в статтях договорів. Згідно зі статтею 196 Сен-Жерменського мирного договору, Австрія брала зобов'язання повернути за приналежністю кожній із держав, що підписали договір, всі історичні акти, документи і мемуари, що ними володіють її публічні установи, які мають пряме відношення до історії уступлених територій і були вивезені з них за останні десять років (для Італії – від дня проголошення королівства, 1861 р.). Зі свого боку, держави, що виникли на території Австро-Угорської імперії або одержали частину її території зобов'язуються повернути виявлені на переданих територіях документи і мемуари, які мають пряме відношення до історії або управління австрійською територією¹⁸.

Текст статті 177 Тріанонського мирного договору з Угорщиною дещо відрізняється. Для повернення за приналежністю зацікавленим урядам визначено документи, вивезені з території свого походження після 1 січня 1868 р. Положення про передавання новоутвореними і суміжними державами документів, що мають відношення до території Угорщини, виділено в окрему статтю 178¹⁹.

Порядок вирішення деяких архівних претензій дається також у статті 195 Сен-Жерменського мирного договору. Цією статтею передбачено створення спеціального комітету при Репараційній комісії для розгляду претензій, висунутих до Австрії Італією, Бельгією, Польщею і Чехословаччиною під час переговорного процесу, про передачу історичних та культурних пам'яток та історичних документів, що були вивезені Габсбургами з цих країн у різні роки. Зокрема, Чехословаччина претендувала на документи Надвірної королівської канцелярії та Надвірної рахункової палати Богемії та історичні документи, мемуари, карти тощо, вивезені до Відня за наказом імператриці Марії-Терезії.

Отже, Сен-Жерменським і Тріанонським договорами було загалом визначено порядок вирішення архівних претензій, які мали місце або могли виникнути в майбутньому між державами-спадкоємцями Австро-Угорської імперії. Було визначено категорії документів, щодо яких могли виникнути суперечки: архіви, що відносяться до духовної спадщини держав і національних територій; документи, захоплені під час бойових дій (трофейні); документи, необхідні для управління переданими територіями. Щодо останніх передбачалася можливість спільного користування документною інформацією на договірних засадах за умови, що ці документи залишаються у країні їх фактичного перебування на момент виникнення договірної ситуації – це положення нагадує пропозиції про спільне користування архівною спадщиною, висловлені ЮНЕСКО у 1978 р. Важливо, що **вирішувати взаємні претензії щодо архівів передбачалося шляхом проведення переговорів і укладення угод по мірі виявлення такої потреби** – кінцевий термін, після якого висунення претензій припиняється, мирним договором визначений не був, хоча сторони-відповідачі взяли на себе відповідальність щодо збереження в цілості і невідчуження предметів духовної спадщини, за якими можуть бути висунені претензії, лише протягом двадцяти років.

Сформульовані статті мирних договорів версальської системи, головним чином Сен-Жерменського і Тріанонського, дали поштовх до укладення між державами Центральної Європи цілої низки двосторонніх угод, що безпосередньо регламентували порядок розподілу архівних фондів між цими державами. Так, у міжвоєнний період були укладені: конвенція між Австрією і Чехословаччиною від 18.05.1920 р., якою узгоджувався розподіл архівів – історичні Богемські архіви залишалися у Відні, а адміністративні справи після 1888 р. передавалися Чехословаччині; угода між Чехословаччиною і Румунією від 14.10.1922 р. про взаємне передавання архівів, успадкованих від Австро-Угорщини; угода між Австрією і Королівством сербів, хорватів і словенців від 26.06.1923 р. про передачу архівів адміністрацій відчужених територій (здійснена частково); Будапештська угода від 16.04.1924 р. про взаємну передачу архівів між Угорщиною і Румунією.

У контексті нашого дослідження особливо цікавою є **Баденська угода 25.05.1926 р.** між Австрією та Угорщиною, яка визначила порядок користування історичними архівами Відня, що сформувалися від часів правління Марії Терезії на основі династичних архівів і містять документи, що відносяться до історії обох новостворених держав (а також усіх національних територій, які будь-коли перебували під владою Габсбургів). **За цією угодою документи центральних урядових**

установ, які не могли бути розділені за принципом належності, було визнано духовною власністю двох держав. Угода не лише декларувала рівні права Австрії і Угорщини щодо використання віденських архівів, а й визначила спосіб забезпечення прав Угорщини щодо архівних документів, які залишалися на збереженні у австрійській столиці шляхом постійного перебування тут угорського архівного представництва, яке діє і сьогодні. Співробітники представництва на рівних правах з австрійськими колегами беруть участь у користуванні спільними архівними фондами та довідковим апаратом до документів, у обслуговуванні дослідників; виготовляються мікрофільми для поповнення фондів Угорського національного архіву²⁰.

Таким чином, Баденська угода 1926 р. між Австрією і Угорщиною за кілька десятиліть до вироблення пропозицій ЮНЕСКО щодо спільної архівної спадщини передбачила основні принципи вирішення проблеми спільного користування архівною спадщиною, які пізніше були викладені у документі ООН «Угоди і конвенції. Моделі двосторонніх і багатосторонніх угод і конвенцій про передачу архівів» (1981 р). А саме: 1) фонди спільної архівної спадщини є складовою частиною національної спадщини однієї із держав (у даному випадку Австрії), у той час як інша держава (Угорщина) має особливі права щодо доступу і мікрофільмування (за названим документом – п. 3.1.1); 2) угода між Австрією і Угорщиною щодо архівів підтверджує, що відповідальність за фізичне збереження спільної архівної власності несе фактичний власник документів (Австрія), в той час, як Угорщина завдяки домовленості одержує пріоритетну можливість забезпечити свої моральні права історичної спадкоємності (п. 3.1.2); 3) зміст Баденської угоди 1926 р. визначив спосіб реалізації права Угорщини на документи спільної архівної спадщини, що зберігаються у австрійській столиці (п. 3.2.2, пп. в); 4) підходи, закладені угодою дали можливість в процесі співпраці обумовити створення у віденських архівах необхідних умов установі-партнеру (угорському архівному представництву) для організації мікрофільмування документів, що складають спільну спадщину (п. 3.2.5, пп. а; п. 3.3.1) та включення копій документів до складу національної архівної спадщини Угорщини – передання на зберігання до Національного архіву Угорщини (п. 3.2.5, пп. б.).

Вирішення проблеми спільної архівної спадщини Австрією і Угорщиною може служити взірцем цивілізованого розв'язання архівних питань, пов'язаних із державним успадкуванням і прецедентом у міжнародному праві.

В останнє десятиріччя Угорщина продовжує активно проводити заходи, спрямовані на забезпечення співробітництва в питанні спільного користування архівними документами з іншими державами, які виникли на теренах Австро-Угорщини, зокрема на підставі двосторонніх домовленостей регіонального рівня, як пропонується у документі ООН «Угоди і конвенції. Моделі двосторонніх і багатосторонніх угод і конвенцій про передачу архівів», (п. 3.2.3). Так, серйозним досягненням угорські архівісти вважають створення єдиного двомовного опису архівних матеріалів Сатмарської області, розділеної Трианонським мирним договором (04.06.1920 р.) між Угорщиною і Румунією, який видано у 2000 році. З 2001 р. розпочалося опрацювання угорськими архівістами у державному архіві м. Рієка у Хорватії документів Фіумейського королівського Угорсько-Хорватського морського відомства 1870–1918 рр.²¹ Створення довідкового апарату до цих архівних фондів, переважно угорськомовних, ускладнювалося для хорватських архівістів, з одного боку, саме мовою документів; з іншого боку, угорські архівісти мають можливість безперешкодного доступу до архівних фондів для виявлення документів архівної гунгаріки, які в майбутньому можуть стати предметом домовленостей про виготовлення мікрокопій. Ці два приклади співпраці, ініційовані і організовані на підставі домовленостей місцевого рівня можна розглядати *як спільні обов'язки установ-партнерів щодо дій по відношенню до архівних фондів, що складають спільну архівну спадщину – як їх визначено в документі «Угоди і конвенції...».* Так, у підпункті в пункту 3.2.5 говориться: «Якщо фонди чи частина фондів, що складають спільну спадщину, не забезпечені робочими матеріалами, то установи, які підписали конвенцію, можуть прийняти рішення розпочати проводити спільну програму інвентаризації, котра здійснюватиметься працівниками архівів як установи, що зберігає документи, так і установи-партнера»²².

У форматі огляду важко визначити ступінь відповідності моделям, запропонованим ЮНЕСКО угод і домовленостей щодо спільного користування архівами, укладених в останні роки між центрально-європейськими державами, що утворилися на теренах колишньої Австро-Угорської імперії. Проте можна стверджувати, що *велику роль у забезпеченні такої досить інтенсивної співпраці відіграло задеклароване свого часу Баденською угодою 1926 р. визначення фондів*

центральных імперських установ як спільної духовної спадщини кількох народів і вироблення можливих форм спільного користування ними. Баденська угода засвідчила новий підхід до визначення цінності архівів – не як державної власності насамперед, а як власності націй, причетних до їх створення, в ширшому розумінні – загального історико-культурного надбання людства.

Вирішення архівних суперечок між Сполученим Королівством Великої Британії та Північної Ірландії та країнами – колишніми британськими колоніями

За результатами проведеної евристичної роботи не було виявлено інформації про існування будь-коли взаємних архівних претензій між Великобританією та Ірландією, а також між Великобританією та країнами очолюваної нею Співдружності, куди входять держави, утворені на територіях, що перебували у колоніальній залежності від британської корони. Причиною цього може бути, зокрема, те, що у Великобританії, на відміну від материкових європейських країн, не існувало періоду абсолютної монархічної влади, а отже, не відбулося централізації та уніфікації системи органів місцевого управління за принципом жорсткого вертикального підпорядкування. Саме за умови уніфікації системи органів державного управління та при державному керуванні економікою в центральних керівних органах (і у відповідних архівах) формуються значні за обсягом документальні комплекси, що відображають усі сторони життя усіх адміністративних одиниць держави. Саме ці комплекси архівних документів, поряд із архівами чи окремими пам'ятками, вивезеними із підпорядкованих територій як військові трофеї або через неспроможність регіональних органів самоврядування протистояти центральній владі і стають предметом архівних суперечок після одержання суверенітету країною, що раніше входила до складу або перебувала у підпорядкуванні цієї держави.

Особливістю архівного устрою у Сполученому Королівстві є відсутність централізації. Великобританія складається з чотирьох історико-географічних регіонів – Англії, Уельсу, Шотландії та Північної Ірландії, в яких системи органів адміністративно-територіального управління історично склалися на основі місцевих традицій і тією чи іншою мірою різняться між собою. Принципи організації системи архівних установ Сполученого Королівства, їх структура відображають політичний та адміністративно-територіальний устрій країни.

Так, Національний архів Англії, Уельсу та Сполученого Королівства, що утворився 2003 р. шляхом злиття Державного архіву та Комісії історичних рукописів, зберігає документи центральних урядових установ і судів від XI ст. до наших днів. Великобританія не має центрального органу управління архівами; державні і національні інтереси у користуванні архівами забезпечуються через ряд законів, зокрема «Акт про державні документи» (1958), яким визначено обов'язки і підпорядкованість осіб, відповідальних за забезпечення збереженості документів архіву, комплектування його фондів та використання документів. Порядок доступу до документів Державного архіву та документів місцевих органів влади регламентовано «Актом про захист даних» (1998), «Актом про свободу інформації» (2000) та «Правилами, що регулюють доступ до інформації про природне середовище та її поширення» (2004).

Щодо недержавних архівів Національний архів продовжує діяльність Комісії історичних рукописів, на яку ще з 1869 р. покладалася обов'язок виявляти місцезнаходження рукописів та приватних документів історичного значення і інформувати про їх зміст. Нині Національним архівом через Національний реєстр архівів та Реєстр маноріальних документів надається інформація про недержавні документи з британської історії, що зберігаються в Сполученому королівстві та за його межами. Контроль держави за приватними архівами, окрім реєстрації, здійснюється також через ліцензування вивезення приватних колекцій документів та придбання їх архівами та іншими культурними установами на умовах звільнення їх власників від сплати податків. Національний архів слідкує також за умовами зберігання документів у приватних архівах. Документи помісних (маноріальних) судів перебувають під наглядом Керівника судових архівів, а контроль за збереженістю та доступом до церковних архівів здійснюється єпископами відповідних єпархій.

На відміну від історичних регіонів Англії та Уельсу, які мають спільні традиції адміністративно-територіального управління, Шотландія та Північна Ірландія мають власну систему органів державного управління та національні архівні установи.

Національний архів Шотландії (раніше – Шотландський державний архів) з 1993 р. є органом виконавчої влади і зберігає документи державних установ, шотландських судів, приватних осіб та

організацій. Очолює його Хранитель документів Шотландії, який несе персональну відповідальність за організацію роботи архіву перед шотландськими міністрами, а також перед Лордом-президентом Шотландського верховного цивільного суду за ефективність організації роботи з юридичними документами. Регламентується діяльність Національного архіву Шотландії актами про державні документи (Шотландія) 1937 і 1948 рр. та окремими статтями британського Акту про державні документи 1958 р. з доповненнями 1967 р., а також Актом про захист даних (Великобританія) 1998 р. та Актом про свободу інформації (Шотландія) 2004 р. Інша державна архівна установа Шотландії – Центральний офіс реєстрації – зберігає документи реєстрації народження, смерті, сімейного стану, матеріали переписів. Загалом архівна мережа Шотландії нараховує понад 50 зареєстрованих архівів, серед яких приватні архіви, архіви органів місцевої влади, навчальних закладів, корпоративних установ. Інформація про їхній документальний склад представлена в онлайн-овому каталозі архівної мережі Шотландії.

Державний архів Північної Ірландії заснований у 1923 р. згідно з Актом про державні документи, з 1995 р. він є окремим органом виконавчої влади. Зберігає документи державних установ, міністерств, судів, місцевих органів влади; на правах депозитів – приватні, церковні та корпоративні архівні документи²³.

Отже, архівна мережа у Сполученому королівстві Великобританії та Північної Ірландії характеризується відсутністю централізованої системи архівних установ та концентрації в них архівних фондів, відсутністю окремого органу управління та єдиного методичного центру, повагою до права власності на історичні документи. Історичні архіви виникали у місцях функціонування установ центральної, місцевої та судової влади, суб'єктів підприємництва, навчальних, культурних закладів, в маєтках і не зазнавали переміщень задля концентрації у адміністративних центрах, що могло б спричинити появу претензій у разі зміни кордонів. Стабільним залишався і традиційний територіальний поділ країни. Звичайно, окремі історичні документи або групи документів могли зазнавати спорадичних переміщень, наприклад, у випадку військових дій; у архівних фондах міністерств Великобританії відкладалися документи, що відображали стосунки центральної влади із регіонами, але питання про надання цим групам документів особливого статусу наразі не піднімалося.

Що стосується країн Співдружності²⁴, колишніх колоній Великобританії, то інформація про наявність у них архівних претензій до Сполученого Королівства також відсутня. Загальновідомо, що в Британській імперії використовувався непрямий метод управління колоніями. Поселення, засновані переселенцями з Європи, розбудовували власну систему самоврядування під загальним наглядом генерал-губернатора, а в Азії та Африці колоніальна адміністрація уникала надмірних втручань у традиційну соціальну структуру захоплених країн, у більшості випадків залишаючи при владі місцевих володарів і надаючи їм автономію за умови визнання британського суверенітету²⁵. Таким чином, Великобританія могла використовувати ресурси і ринок колонізованих територій, звівши до мінімуму витрати на утримання чиновницького апарату, одночасно зменшуючи ризик виникнення серед місцевого населення невдоволення пануванням європейців. З 20-х рр. ХХ ст. на передній план вийшли такі аргументи на користь непрямого управління колоніями, як необхідність навчити туземців самоврядуванню і можливість передати досягнення західної цивілізації, не руйнуючи місцеві соціальні і політичні інститути²⁶. Наскільки успішною була колоніальна політика Великобританії в соціально-культурній сфері, можна судити вже з того, що майже всі британські колонії, одержавши у другій половині ХХ ст. незалежність, продовжують залишатися у її сфері впливу.

Безумовно, протягом десятиріч управління підлеглими територіями у архівах міністерств Сполученого Королівства, зокрема, Міністерства колоній, відклалися документи, що є джерелами для вивчення історії країн Співдружності, у архівах наукових та освітніх установ – записи про природничі та етнографічні дослідження, у приватних економічних архівах – документи про економічну і підприємницьку діяльність на їх території. Зважаючи на відсутність централізації архівів у Сполученому Королівстві та державної власності на документи, що в них зберігаються, можна припустити, що потреби держав-членів Співдружності в архівній інформації документів, що зберігаються у Великобританії, забезпечуються шляхом безпосередніх домовленостей із архівними установами про надання копій або доступу для дослідників.

Загальні висновки

За результатами проведеного дослідження можна зробити низку таких висновків:

1. Зміст архівних претензій та спосіб їх вирішення безпосередньо залежать від форми організації архівної справи у зацікавлених країнах. Значний ступінь одержавлення архівів (створення централізованої архівної системи з вертикальним підпорядкуванням, законодавчо закріплене визначення державного чи національного архівного фонду як загальнонародної власності) переносить вирішення архівних суперечок виключно у політичну площину, тоді як перебування архівів у приватній, корпоративній, відомчій чи муніципальній власності дозволяє більш гнучко розв'язувати подібні проблеми безпосередньо на рівні зацікавлених установ.

2. Взяті до розгляду держави (Австро-Угорщина та Великобританія) є країнами із помірно слабкою централізацією державної влади і, відповідно, архівної справи, міцними традиціями непорушності територіальної належності архівних установ, відсутністю практики концентрації і переміщень архівних фондів у державних архівах, низьким відсотком державної власності на архівні документи, що кардинально відрізняється від ситуації, що склалася в СРСР.

3. Досвід країн, що утворилися після розпаду Австро-Угорської імперії, значною мірою випередив пропозиції ЮНЕСКО 1978 р. Зокрема, у 1926 р. було запроваджено поняття «спільної духовної спадщини» народів та запропоновано порядок спільного користування архівними документами, за яким документи спільної спадщини зберігаються у одній з зацікавлених країн, а інша сторона має безперешкодну можливість їх використання і копіювання з можливістю вливання копій до складу власного архівного фонду. Сучасний етап вирішення зазначеної проблеми характеризується укладанням угод на рівні місцевих органів державної влади та зацікавлених архівних та наукових установ щодо спільного опрацювання архівних фондів та запровадженням до наукового обігу інформації про них.

4. У зв'язку з відмінностями в системах органів державної влади та в організації архівної справи у даних країнах з СРСР, використання їхнього досвіду можливе лише часткове, зокрема у вигляді рекомендацій щодо архівного співробітництва на рівні зацікавлених установ та органів місцевого самоврядування, із залученням недержавних джерел фінансування спільних проектів. Враховуючи існування на теренах колишніх Російської імперії та СРСР великого масиву документів колишніх загальносоюзних та загальноімперських установ, які можуть бути предметом спільної архівної спадщини, вирішення проблеми спільного користування документами архівів вимагає прийняття політичного рішення на найвищому рівні, після попереднього обговорення зацікавленими органами управління архівною справою.

¹ Детальніше про це див.: *Матяш І.* Перша міжнародна угода щодо спільної архівної спадщини колишніх радянських республік: проблеми реалізації // Пам'ятки: археографічний щорічник. – К., 2006. – Т. 6. – С. 3–20.

² *Козлов В. П.* Сотрудничество архивистов СНГ: некоторые итоги и возможные перспективы // Отечественные архивы. – 2006. – № 3. – С. 9.

³ *Стемняк В.* Контрверсії довкола юридичних підстав для врегулювання міжнародних архівних претензій // Архіви України. – 2004. – № 3. – С. 75.

⁴ Шестая общая конференция ЕВРАЗКИ [Електронний ресурс] // Держкомархів України: [веб-сайт]. – 23.09.2005. – <http://www.archives.gov.ua/news/EVRAZIKA/php#3> (16.06.2008)

⁵ Концепція Спільної Архівної Спадщини країн-учасниць СНД та шляхів її впровадження в практику міждержавних домовленостей [Електронний ресурс] / УНДІАСД. – 2006. – http://www.archives.gov.ua/news/Konc_27.12.06.pdf (18.06.2008).

⁶ Доклад Генерального директора об исследовании, касающемся проблем, связанных с передачей документов из архивов, расположенных на территории некоторых стран в страну их происхождения // Документ ЮНЕСКО 20С/102. – Париж, 1978. – 9 с.

⁷ Там само. – С. 2.

⁸ Там само. – С. 5.

⁹ *Кечкемети Ш., Лаар Э. Ван.* Соглашения и конвенции: Модели двусторонних и многосторонних соглашений и конвенций о передаче архивов / ЮНЕСКО; Пер. с фр. – Париж, 1981. – 29 с. – (PG-81/WS/3); укр. перекл., витяги, див.: *Кечкемети Ш., Ван Лаар Е.* Організація об'єднаних націй з питань освіти, науки і культури. Угоди і конвенції: Моделі двосторонніх і багатосторонніх угод і конвенцій про передачу архівів [Електронний ресурс] // Концепція Спільної Архівної Спадщини країн-учасниць СНД та шляхів її впровадження в практику міждержавних домовленостей [Електронний ресурс] / УНДІАСД. – 2006. – http://www.archives.gov.ua/news/Konc_27.12.06.pdf (18.06.2008)

¹⁰ Большая советская энциклопедия. – М., 1969. – Т. 1. – С. 112.

¹¹ Див., напр.: *Старостин Е. В.* Архивное дело в странах Западной Европы к началу XX в. И зарождение международного сотрудничества // Советские архивы. – 1982. – № 3. – С. 68; *Бржостовская Н. В.* Развитие архивного дела с древнейших времен до наших дней. – Труды ВНИИДАД, т. VIII, ч. I–II. – М., 1979.

¹² *Бржостовская Н. В.* Архивы и архивное дело в иностранных государствах. Вып. II. Архивное дело в странах Европы и Америки в период капитализма. – М., 1957 – С. 54.

¹³ *Палиєнко М.* Архіви Австрії // Українська архівна енциклопедія. А–Г. Робочий зошит. – К., 2006. – С. 69.

¹⁴ *Бржостовская Н. В.* Архивы и архивное дело... – С. 60.

¹⁵ *Палиєнко М.* Архіви Угорщини // Українська архівна енциклопедія. А–Г. Робочий зошит. – К., 2006. – С. 87–88.

- ¹⁶ Див.: Дипломатический словарь: в 3-х тт. – Т. 3. – М., 1986 – С. 26, 30, 480.
- ¹⁷ Тексти договорів у російському перекладі див.: Итоги империалистической войны: Серия мирных договоров / Под ред. Ю. В. Ключникова и А. В. Сабанина. Сен-Жерменский мирный договор. – М., 1925; Трианон. – М., 1926; Севр и Лозанна. – М., 1927.
- ¹⁸ Итоги империалистической войны: серия мирных договоров / Под ред. проф. Ю. В. Ключникова и А. Сабанина. Сен-Жерменский мирный договор. – М., 1925. – С. 67.
- ¹⁹ Итоги империалистической войны: серия мирных договоров / Под ред. проф. Ю. В. Ключникова и А. Сабанина. Трианон. – М., 1926. – С. 58.
- ²⁰ Зведена таблиця договорів та угод щодо переміщення архівів (1645–1975) // Хрестоматія з архівознавства. – К., 2003. – С. 204; *Шипош А.* Деякі головні риси архівної системи і роботи в архівах Угорщини // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. наук. збірник. – К., 2006. – Вип. 8. – С. 87.
- ²¹ *Шипош А.* Деякі головні риси архівної системи і роботи в архівах Угорщини... – С. 88.
- ²² Цитується за: *Кечкеметі Ш., Ван Лаар Е.* Організація об'єднаних націй з питань освіти, науки і культури. Угоди і конвенції: Моделі двосторонніх і багатосторонніх угод і конвенцій про передачу архівів [Електронний ресурс] // Концепція Спільної Архівної Спадщини країн-учасниць СНД та шляхів її впровадження в практику міждержавних домовленостей [Електронний ресурс] / УНДІАСД. – 2006. – http://www.archives.gov.ua/news/Konc_27.12.06.pdf (18.06.2008).
- ²³ *Антоненко І.* Архіви Великої Британії // Українська архівна енциклопедія. А–Г. Робочий зошит. – К., 2006. – С. 71–72.
- ²⁴ Про неї див.: Співдружність, очолювана Великою Британією // Юридична енциклопедія. – Т. 5. – К., 2003. – С. 588–589; *Крылова Н. С.* Содружество наций: политико-правовые проблемы. – М., 1991.
- ²⁵ *Зотова Ю. Н.* Традиционные политические институты Нигерии. – М., 1979. – С. 3.
- ²⁶ Там само. – С. 16.